

ALISHER NAVOIYNING MANOQIB ASARLARIDA SINONIMLARNING IFODALANISHI

Xo‘janiyazova Shahnoza Satimboyevna

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

shahnozaxon8686@gmail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning manoqib asarlarida qo‘llangan ma‘nodosh so‘zlar qadimgi turkiy til, eski o‘zbek adabiy til va hozirgi adabiy tilidagi semantik qurilishi hamda etimologik kelib chiqishi tahlilga qilingan. Sinonimik qatordagi har bir leksik birlik o‘zining ma‘no noziklari bilan aks etgan.

***Kalit so‘zlar.** Uns, ášnálīy musáhib, álam, gardun, rūy, diydár, yár, abyát, at, maláhati.*

ABSTRACT

This article analyzes the semantic structure and etymological origin of the words used in Alisher Navoi's manokib works in the ancient Turkic language, the old Uzbek literary language and the modern literary language. Each lexical unit in a synonymous series has its own subtleties of meaning.

***Keywords:** Uns, ášnálīy musáhib, álam, gardun, rūy, diydár, yár, abyát, at, maláhati.*

KIRISH

Alisher Navoiyning manoqiblari yani, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” va “Holoti Pahlavon Muhammad” asarlarining leksik tarkibi rang-barang bo‘lib, unda ma‘nodoshlik so‘zlarning rang-barang qo‘llanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Adib ustozlari hamda zamondoshlari Abdurahmon Jomiy, Pahlavon Muhammad, Sayyid Hasan Ardasherlarning suvrati va siyratini o‘quvchiga to‘laqonli etkazib berish mohirona iste‘foda etgan. Oqibatda nafaqat Navoiyning so‘z qo‘llash mahorati, balki eski o‘zbek adabiy tili so‘z boyligining naqadar ko‘p qirraligini kitobxonga to‘laligicha tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Alisher Navoiyning ijodini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish qanchalik zarur va ahamiyatli bo‘lsa, uning o‘zbek adabiy tilini yaratish sohasidagi buyuk xizmati va faoliyatini tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganib chiqish ham shunchalik zarur va ahamiyatlidir¹. Ma‘lumki, ma‘nodosh so‘zlar ikki va undan ortiq

¹ Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 3.

til birligining o‘zaro munosabati asosida yuzaga keladi. Alisher Navoiy asarlari leksikasini semantik jihatdan o‘rganish, shu davrdagi adabiy tilning boyligi, badiiy ijodagi imkoniyatlarini belgilashda yordamlashadi. Bunda omonimiya, antonimiya, sinonimiya va polisemiya hodisalari nazarda tutiladi. Shoir ijodida nihoyatda ko‘p sinonim, antonim va omonimlar uchraydiki, bular ijodkor mahsulining badiiyligini oshirishda vosita bo‘ladi².

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkologiya va o‘zbek tilshunosligida keyingi yillarda sinonimlarga bag‘ishlangan bir qancha ishlar amalga oshirildi, o‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati chop qilindi. Chunonchi, N.Abdurahmonovning. “Qadimgi turkiy til”, A.Hojievning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”, “Sh.Iskandarovanning “Leksikani mazmuniy maydon asosida o‘rganish muammolari, G‘.Abdurahmonov A.Rustamovning “Alisher Navoiy tilining grammatik xususiyatlari” kabi ilmiy adabiyotlar hamda G. K. Zakirovaning “Синонимы в языке тюрко-татарских письменных памятников периода Золотой Орды”, D. Sh.Abukarovanning “Синонимия азербайджанского, лезгинского и английского языков” M.S.Sergalievning “Синонимия синтаксических конструкций в современном казакском литературном языке” va h.k. ilmiy tadqiqot ishlari asos qilindi.

MUHOQAMA

Alisher Navoiy manoqib asarlarida, ya’ni, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” va “Holoti Pahlavon Muhammad”da sinonim so‘zlardan mohirona foydalangan. Ushbu asarlardagi sinonimlarning ma’noviy xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Sinonimiya. Ma’lum tildagi sinonimlarni o‘rganish, o‘sha millat tilining lug‘at tarkibi qanchalik boy ekanligini ko‘rsatishga xizmat qildi³. Asarlarida ona tili so‘z boyligidan mohirona foydalangan Alisher Navoiy o‘zbek tilining arab va fors-tojik tillaridan also kam emasligi, ba’zi jihatlar bo‘yicha boy ekanligini ham ta’kidlaydi. Adib asarlarida o‘zbek tilida mavjud sinonimlardan unumli foydalandi⁴. Har bir leksik ma’noning o‘ziga xos xususiyatlari sifatida uslubiy semasi bilan farq qila olishi, sinonimik, antonimik munosabatga kirisha olishini, yangi leksema har bir leksik

² Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 157.

³ Раҳматуллаева М. Алишер Навоий лирикасида синонимлар масаласи (XV асрда Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган “Наводирун-ниҳоя” девонининг уникал кўлёмаси асосида). Филол.фан.док.дисс. ... – Тошкент, 1965. – Б. 3.

⁴ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 122.

ma'nodan yasalishini ham ta'kidlash lozim⁵. Sinonimlar shaklan boshqa bo'lsa-da, ma'no jihatdan ayni bir tushuncha yoki tasavvurni ifodalab, birlashtiruvchi bir ma'noni bildiradi⁶.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida emotsional bo'yoqdorlikka ega *bašara* leksemasi "kishi boshining old qismi; bet, yuz, chehra" (O'TIL, I, 183) ma'nosini anglatadi va *yüz, rüy, diydär, aft* so'zlari bilan sinonimik qatorni yuzaga chiqaradi. Ushbu arabcha so'z *bašar (un)* shakliga ega (ARS, 72); o'zbek tilida so'z oxiridagi *t* tovushini tashlab qabul qilingan: *bašarat*→*bashara*. Bu so'z asli "po'stini(terisini) shildi" ma'nosini anglatuvchi *bašara* fe'lidan (ARS, 143) yasalgan bo'lib, "teri, po'st" ma'nosini bildiradi; o'zbek tilida bu o'zlashma "kishining yuz ko'rinishi, qiyofa" ma'nosini anglatadi (O'TIL, I, 87; O'TEL, II, 69-70). *Bašara* so'zining XMda hozirgi o'zbek adabiy tilidagidek salbiy ma'noni ifodalagani shubhali. Zero, Abdurahmon Jomiy uni Alisher Navoiyga nisbatan qo'llagan. Bu holat o'zlashmaning XV-XVI asrlarda neytral ma'no kasb etganidan dalolat beradi: *Maxdum tašrif keltürdilär, faqir munbasit (60a2) bolub, istiqbäl qilib, alar taskin tapib, (60a3) dedilärkim: "Bašaraŋda inbisáte zähir bolur, (XM, 60a4) ne hālñ bar?"*. "Xamsat ul-mutahhayirin"da *bašara-yüz-diydär* hamda *rü/rüy* so'zlari bilan birga sinonimik qatorni voqelantirgan: (39b9) *Ul vaqtdäkim, šahzáda-i bihamta Kičik mirzá (39b10) taba saráhu zalli muzilli xatakáš, devána-i siyah (XM, 39b11) rüy siyahpošqa yoluqmaydur erdi; Alarnñ ...yüzlärin qibla sarì qildilar. Alarnñ vidá diydärlariya mušarraŋ (XM,70b10) bolub, Qur'an oquyalì bašladı.*

Kök leksemasi "yer ustida gumbaz shaklida ko'rinish turadigan havo qatlami, tiniq osmon rangidagi, moviy, zangori bo'lib ko'rinishchi jism" ma'nosini ifodalaydi (O'TIL, II, 449-450). *Kök* kosmonimi *aflak-gardun-falak* leksemalari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan va eski o'zbek adabiy tilida 6 ma'noda qo'llangan (ANATIL, II, 149). Manoqiblar matnida faqat "osmon, falak" ma'nosida aks etgan: *Kökkä mátamzadalar navhasi gär yavuštì (XM, 72a13)* hamda *aflák-gardun-falak* astroponimlari bilan sinonimik qatorni voqelantiradi: *Ägär aflák havádisi va rüzgár (34b9) naváibidin meniñ barča nazmim (34b10) zamána sahifasidin mahv bolsa va bu (XM, 34b11) qasidam qalsa meñä basdur...*

(62a2) *Qasr-i kalámi čiqib andač baland*

(XM, 62a2) *Kim, aña gardun sala almay kamand;*

⁵ Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 100-101.

⁶ Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва Фразеология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 22.

Falak sayri (49a9) *iztirábidin va zamán havádisi inqilábidin* (XM, 49a10) *bu avraq ham nábud bolyay.*

“Butun mavjudot, borliq, koinot, dunyo” ma’nosini (O‘TIL, III, 105) ifodalovchi *álam* leksemasi *dunyá-jahán* o‘zlashmalari bilan sinonimik uyani yuzaga keltirgan: *Hazrat-i maxdum álam afáziliniñ hakami, balki hákimidür*, (XM, 16b13) *alarni musallam tutmas kişi yoqtur; Ol (3b4) umur záhír-u batinimya mujib-i mubáhát va (3b5) quvanmaq va dunyá-yu áxiratimya báis-i iftixár va ökünmaqdur* (XM, 3b6);

(65a2) *Jahánnikim qíla alyay tavahhum,*

(XM, 65a3) *Ki, bolyay nuqta-i mavhum ara gum.*

Yár leksemasi “dilga yaqin kishi; hamdam, do‘st, muhib; yordamchi” (O‘TIL, II, 43) ma’nosini bildiradi. Ushbu leksema HPM matnida *yarán* hamda *musáhib* leksemalari bilan sinonimiyani voqelantirgan: *Andin maxsusraq va muláyimraq yári va musáhibi yoq erdi* (11b1); *Ba ‘zi yaránlaríya bu rubáiyñi bitib yubarib erdi* (5a6).

XMda *ulfat* o‘zlashmasi *uns-muhib-áshná-musáhib* leksemalari bilan sinonimlik qatorni yzaga chiqqan: *Yana “Nafahát ul-uns” durkim, áshnáliý nasáimí* (69a22) *uns ravzasidin ján mašámíya keltürür va ulfat šamáil-i quds gulšanidin ruh dimáyíya yetkürür; Va ägär ul nav’ iltifátlarni mahubdin muhibya* (3b7) *xaláyiý bávar qilmasalar-ol hazratniñ musannafátida mazkurdür; Xája Dehdár bu faqirya musáhib boldi, ul* (70b4) *tušni izhár qildib.*

At’ima arabcha so‘z bo‘lib, “ovqatlar, emishlar” ma’nosini bildiradi (NTL, I, 121). *Pahlavánniñ tak’yasidá xáh safarda, xáh* (8b8) *hazarda tabx ištiyálidin faráyat yoq erdi, túrlük-túrlük at’ima* (HPM, 8b9) *erdi. At’ima yizá* leksemasi bilan sinonimlik uyasini voqelantirgan.

“Osh tuzi” ma’nosidagi tub turk (o‘zbek)cha *tuz* so‘zi ayni semada dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” va Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” da qayd etilgan (DTS, 594) . Alisher Navoiy ham ushbu leksemani “Xazoyin ul-maoniy” da “osh tuzi” ma’nosida iashlatgan:

Zaxmin açitqan dam-badam ol la’l-i šakarxand erür,

Vah-vah tuz ermiş ulki men qildim gumánkim, qand erür (ANATIL, III, 252).

HSHAda adib tahlil qilinayotgan leksemaga “shirinlik, yoqimlilik” ma’juziy ma’nosini ifodalash vazifasini yuklagan hamda arabcha *maláhat* o‘zlashmasi bilan ma’nodoshlik qatorini shakllantirgan: *...dardmandána sözdin va nazmdin va naymadin mutaassir bolyaylar va (6b1) alarniñ ul hállari asháb va yaránlarýa asar qilyay va bu majlisniñ (6b2) tuzi va maláhatidur* .

Diniy aqidalarga ko‘ra, inson uchun “hamma narsa muhayyo bo‘lgan, rohatbaxsh, xushmanzara joy” ma’nosini bildiruvchi arabcha *ravza* o‘zlashmasi forsch-a-tojikcha *firdavs* teonimi bilan quyidagi misolda sinonimik munosabatga kirishgan: *Čun* (3a1) *pákiza ruhlarini qudsiy ášyán táiri* (3a2) *badan qafasidin ravza-i firdavs gulšani sari* (XM, 3a3) *parváz tüzdi*. Ushbu jumlada adib *táir* (*táqir*) leksemasini majoziy “jon, ruh” ma’nosida qo‘llash qatori *qafas* va *gulšan* so‘zlarini zidlashtirib, so‘z qo‘llash mahoratini yana bir bor namoyish etgan.

Chaqaloq dunyoga kelishi bilan boshqalardan ajralib turish uchun har bir kishiga qo‘yiladigan *at* va *ism* leksemalari ma’nodoshlik xususiyatiga ega. Ushbu leksemalar eski o‘zbek adabiy tili hamda hozirgi o‘zbek adabiy tilida bir xil ma’no kasb etib, mutlaq sinonimdir: Shu bilan bir qatorda *laqab* leksemasi ham sinonimik qatorni hosil qilgan. Ushbu istiloh arabcha bo‘lib, *laqab* (un) shaliga ega (ARS, 726); “kishi ustidan kulish, tahqirlash maqsadida biror xususiyatini ko‘zda tutib ikkilamchi nom berdi” (O‘TIL, I, 429) ma’nosini anglatuvchi *laqaba* fe‘lidan (ARS, 726) hosil qilingan (UAYa, 568). Ushbu leksema arab tilda “unvon, titul” (ARS, 726), eski o‘zbek adabiy tilida “taxallus, familiya” ma’nolarini bildirgan (O‘TIL, I, 429; O‘TEL, II, 210). Quyida keltirilgan manoqiblar matnida *laqab* “ism, nom” ma’nosida qo‘llangan: *Sen dáyi har birisini bir* (XM, 68a3) *ism bilä mumtáz qil va har qaysini bir laqab bilä jilvasáz etgil*; (XM, 68b1) *Faqir dáyi avvalyi deványakim, “Yaráib ussiyar” at qoydum*.

“Sharq she’riyatida aruz vaznida yozilgan g‘azal, qasida, masnaviy kabi asarlarning bir butun ikki misrasi, umuman, har qanday she’r, she’riy parcha” (O‘TIL, I, 144) ma’nosini ifodalash uchun *abyát-bayt-še’r* ma’nodoshlaridan foydalanilgan: (6b10) *Bu masnaviy niháyatın pádšáh duási bilä xatm qilibdur va hál ahli bu* (HPM, 6b11) *abyátidin ma’lum qilurlarkim*; *Va bu še’r yetti* (HPM, 12b7) *bayt erdi va musavvada qilib jaybimya salib erdim*.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida “nojo‘ya xatti-harakatlar uchun gap-so‘z, kaltak va shu kabi bilan jazo bermoq; ta’zirini bermoq” (O‘TIL, I, 38) ma’nolaridagi *adab* leksemasi eski o‘zbek adabiy tilida “jazoga loyiq kishilarning jazosini berishda shiddat ko‘rsatmoq, jazo, do‘q, po‘pisa qilmoq” (NAL, 556) sememasidagi *siyásat* istilohi bilan sinonimik qatorni hosil qilgan: *Sen heč* (19a1) *nimä demägilkim, anä adab yetgüsüdür* (XM). *Ol öz siyásatın tapqusüdür, sen* (XM, 70a15) *heč nimä demä*.

NATIJALAR

Olib borilgan tahlil natijalariga ko‘ra, abib manoqib asarlarida sinonimik qatorlari 80 tadan ortiqligini ko‘rsatdi. Asarlar matnida asosan, sinonimik qatorlar

narsa-buyum nomini bildiruvchi soʻzlar, rang-tus anglatuvchi soʻzlar, ish-harakat bildiruvchi soʻz turkumlari doirasida voqelangan.

XULOSA

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasidagi maʼnodosh soʻzlarning maʼno qirralarini atroflicha ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Manoqiblar soʻz boyligidagi leksik-semantik jarayonlarning rang-barangligi nafaqat adibning soʻz qoʻllash mahorati, balki eski oʻzbek adabiy tili leksikasining turfaligi, boyligidan dalolat beradi.

Shartli qisqartmalar

1. **ANATIL** – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, -Тошкент, I, II, III, 1983.
2. **Devon** – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-II томлар. -Тошкент, 1960-1967.
3. **DTS** – Древнетюрский словарь. -Л, 1969.
4. **HSHA** – Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. XX jildlik, X jild.-Toshkent, 2013.
5. **HPM** – Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. XX jildlik, X jild. -Toshkent, 2013.
6. **MK** – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II, III том.-Тошкент, 1961-63.
7. **PDP** – Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Лгр.: 1951.
8. **XM** – Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. XX jildlik, V jild. - Toshkent, 2013.
9. **OʻTIL** – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V том. - Тошкент, 2006.
10. **OʻTEL** – Ўзбек тилининг этимологик луғати. - Тошкент, I. 2000.
11. **ESTYA** – Севортян Е. В. Этимологический словарь турско-татарских наречей. I-II том. СПб, 1969-1971.

REFERENCES

1. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. XX jildlik, V jild. – Toshkent: 2013. – B. 742.
2. Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. XX jildlik, X jild. – Toshkent: 2013. – B. 26.

3. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. XX jildlik, X jild. – Toshkent: 2013. – B.
4. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 157.
5. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 3.
6. Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва Фразеология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 22.
7. Раҳматуллаева М. Алишер Навоий лирикасида синонимлар масаласи (XV асрда Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган “Наводирун-ниҳоя” девонининг уникал кўлёмаси асосида). Филол.фан.док.дисс. ... – Тошкент, 1965. – Б. 3.
8. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 122.
9. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 100-101.